

**ШИНЖЭНЭ ӨӨРДНИН БОЛН ХАЛЬМГУДЫН БАЙР-НЭЭРИН
ТУСК ДОМГУДЫН ДҮНЦҮЛЛЭНЭ ШИНЖЛЛТ
(К СРАВНИТЕЛЬНОМУ ИЗУЧЕНИЮ ЛЕГЕНД,
СВЯЗАННЫХ С ПРАЗДНИКАМИ ОЙРАТОВ СИНЬЦЗЯНА И КАЛМЫКОВ)
To the Issue of the Comparative Study of the Legends Connected with the Holidays
of the Oirats of Xinjiang and Kalmyks**

Осорин Утнасун (U. Osorin)¹

¹младший научный сотрудник отдела фольклористики и джангароведения Калмыцкого института гуманитарных исследований РАН (Researcher of the Folklore and Dzhangar Studies Department at the Kalmyk Institute for Humanities of the RAS). E-mail: kigiran@elista.ru.

Нол утх санан. Цахан сарин тускар үүдэгдсн домг болн домг үлгүрмүд монһл туурһтн бээсн һазр болһнд нег хол төртэ болвчн, олн хувлврмүд бээдг. Хальмгт болн Шинжэнд юнғад «Цахан сар» гиж нерлсн тускар зэрм домгудт эдл бишэр келгднэ. Иим йилһн һарад тернь өвэрцэрн онц болв. «Цахан сар» гисн домгудт нурһлж маһсла ноолда келәд, түүг дииләд диилвр олсндан, түүгән темдглж байр үүдәсн утх-учр нурһлгч төр болж һарна. Болв Цахан сар кех болсн хол күцлнь, жилин дөрвн цагт, идхтә уухта, өвсн уста, аюлта үвл чигн уга, өнчн-өвү чигн, үкл-үргән чигн уга, цуһарн бээхтә жирһлтә, маһна тиньгр, төр төвшүн бээхин тускар домгин хол учр утхин нег әңгнь болсн болхла, түүнлә залһлдата заң-үүл илрнә. Эннь әмтнә үүдәсн байр, седклиннь аш болсн.

Түлкүр үг: Домг, Цахан сар, заң-заңшал, дүнцүллһн, өвэрц, Окн Тенгр, Ноган Дәрк, Сам Сәкүсн, байр, Шинжән, Хальмг.

There is a significant number of texts containing such calendar festivals as Tsagaan Sar, Urs Sar, Zul, Myadr, Ova and others in Kalmyk folk tradition. Several texts of the Kalmyk Legend of Okon Tengri, a celestial maiden who saved people from mythical creatures – Manguses as well as the legend about the Zul festival were preserved there. The comparative study of the Oirat legends that are popular among the Oirats from Xinjiang and the Kalmyks from Russia showed that these legends have both common motifs and distinctive elements. The theme of such religious holidays as Tsagaan Sar, Zul and Myadr reveals the beauty of the Buddhist world which fills up souls of people with joy and warmth. According to the Buddhist canons there are anguish and happiness that follow together, they are inseparable fellows of a man. There is also a popular belief that the origin of the Victory Day comes from the legend about Okon Tenger, who won the battle against evil Mangus and brought happiness and victory to people who afterwards called this day – the Day of Victory. Nowadays it is commonly known to all Mongol-speaking peoples as Tsagaan Sar, a holiday that celebrates the end of winter and arrival of spring. The legends about this holiday are prevalent in the areas inhabited by the Oirats. Along with the legends on Tsagaan Sar, there are some other legends devoted to such Oirat holidays as Zul, Myadr and Ova. Though these legends have much in common, they differ by their locality of traditions. For instance, Mongol-speaking peoples have different ways of celebrating Zul, regarding time and ritual observance. The legends associated with the celebration of Zul can be heard from older-generation representatives as well as from the clergy of Kalmyk Khuruls. At the same time, it should be noted that the legend of the «Urs Sar» holiday is not known in Xinjiang. Thus, the legends are a unique folklore stratum of Mongolian peoples.

Keywords: legend, Tsagaan Sar, traditions, comparison, feature, Okon Tengri, Nogan Dyark, Sam Syakyusn, holiday, Xinjiang, Kalmykia.

Өөрднр ик эрт үйэс авн өдгэ цаг болтл жилд нег дэжж «Цаһан сар» гидг байр кедг болна. Энүнлэ эдл «Зул», «Мээдр», «Ован тэклһн», «Һазр усна тэклһн», «Үр сар» мет заң-заңшал, шажн шүтлглә залһлдата онц чинртэ байрин керг-үүлдврмүд кедг бээсмн. Тернь удандан байрин керг-үүлдврмүдлэ салшго залһлдата болж, олн эмтнэ дунд күцэгддг ниитин сэн дулар үүлддг керг-үүл болсмн.

Цагин эргцд «Зул», «Мээдр» мет онц чинртэ керг-үүлдврмүд заң-үүл болж үй ульрад делгрснлэ хамдан терүнэ тускар домг, домг үлгүр болн амн үгин туужд келгдж, өдгэ цаг күртл хадһлгдж ирснь лавта. Зул өргх, Мээдр эргх, тэклһ тэkdг, цаһа бэрх, Үр сарин байр кех керг-үүл урднь заң-заңшал болн шажн шүтлгиг шүтж бээхин негн зүүлин үзл седклин керг үүл бээсн болхла, амн урн үгин дунд терүнэ туск домгуд «Цаһан сарин туск домг», «Зулын туск домг», «Мээдрин домг» үүдэгдсмн. Өдгэ цагт, өөрднр бээсн һазрт «Цаһан сарин байр», «Зулын байр», «Ован байр», «Үр сарин байр» гиж байр-нэр жил болһн өргнэр кегднэ. Тернь келн-улсин заң-заңшал болн шажн шүтлглә залһлдата болсн деерэн, олн эмтнэ седклд онц чинртэ байр болж үлдсниг темдглх зөвтэвидн.

Байр-нээрин дунд Цаһан сарин байр ик чинртэ байр. Цаһаг бүкл сардан темдглдг болна. Тиигхлә, Цаһан сарин байриг юнгад «Цаһан сар» гиж нерэдгдсмн гидг сурвр уханд орна. Ода деерэн энүнэ тускар номтирин ухан-тоолвр эдл биш.

Моңһл туурһтн эрт үйд цаһан сарин байриг үвлин чилгчд, хаврин эклдц биш, зуг намрин цагт темдглдгиг Х. Сампил-Дагдав келсмн.

Баазрин Дорж болхла, «Урднь Цаһан сариг болхла, хальмг литэр нээмн сарин хөрн нээмнэс йисдгч сарин нег күртл кедг, эн цагт цаһан идэн элвг бээдг болснас Цаһан сар гиж нерэдж бээж. Хөөннь Хүвлэ Цецн хан Китдиг эзлснэ хөөн, Китдин заңшалд таарулад, жилин экнд сольчкв», — гиж Т. Намжл келсмн [Намжл 2004: 245]. Моңһлчуд эртнэ жилин экн цаһан саринь намрт биш, бас хаврт кедг бээсиг номт Буйн-Кишг темдглсмн. «Жилин экн Цаһан сар гиж келдг учрнь болхла, хун тотемин цаһан өңгэс үүсв», гиж ухан-тоолврарн хувалцсмн бээдг [Буйн-Кишг 1985: № 1].

Көк Нуурин хошудын номт Сарн-Герлин келсэр, «Моңһл туурһтна күн ардын седклнь цаһан, идэн унднь цаһан, хөн сүргнь

цаһан, цаһан идэнэ дееж цаһан, ишкэ гернь чигн цаһан болсн учрас үвл давулад, хавриг тосхдан жилин экнэ сариг Цаһан сар гиж нерэдсмн» гиж дегтртэн бичсмн [Сарн-Герл 2011: 490].

Шинжәнэ Эрин Хэврһ нутгин медэтэ улс цаһа бэрхлэрн, «Үвлэс у менд һарвт! Цаһан ноһан сэн болж бээний» гиж мендллдцг йосн йовдл бээдг. Цаһа бэрсн цагт келдг эн үгэс үзхнь, үвлин киитнэс менд һарад, хавр болад, өвсн ноһан урһаж көкрэд, цаһан идэн элвг болтха гисн иткл нээлврэс хавр эклхлә, «Цаһан сар» байр үүдэгдв» гиж зэрм көгшд келнэ. «Цаһан» гиж нерэддг болсна бас нег учр-шилтэн болхла, моңһл туурһтн цаһан болн көк өңгиг эркнд үзж, шүтж бээснлэ залһлдата болх маһд гиж бас үзжәнэ. Моңһл туурһтн эн хойр өңгиг шүтж бээснэ тускар моңһлын эртнэ дурсхл бичгүдт темдглдсмн. Моңһлын эрт цагин дурсхл бичгүдт сэн-сээхн юмна эклциг «цаһан» өнгэр келдгнь моңһл туурһтна үзл-седклин нег илдкмж болснь үзүлгдсмн гиж темдглэтэ. Моңһл туурһтн көк теңгриг шүтдг болсн учр деерэс, көк өңгиг эркнд үздг бээсн деерэн бас цаһан өңгиг эркнд үздгнь медгднэ. Цаһан өңгиг болхла, эрүн-цевр, өлзэ-дембрл, байр- жирһлин өлзэтэ темдг гиж үздг келн-улсин үзл-седклэс терүг күндлх, тэхх, йорлх утх-санан зүүдг болсмн. Эн шүтэн болн седклиг дахад, цаһан өнгэр «деед чинр» илдкдгнь өөрд улсин йирин эмдрлд болн заң-заңшалд онц чинртэ темдг болсмн. Үлгүрлхд, күүнэ өдр дундын жирһлд харһдг йовдлмуд шинжләд, сэн саната күүг «цаһан саната күн» гиж келнэ. «Хаалһдан сэн йов!» гисиг бас «цаһан хаалһта болтн!» гиж келнэ. Жилин эклц сариг «цаһан сар», үзгин эклциг «цаһан толһа» гиж нерэднэ. Жилин эзн-аавиг «Делкэн Цаһан аав» гиж келнэ. Күүкд күн үр һарһв гисиг «цаһан төр болв» гиж келнэ. Эн мет келгддг учр-йовдлд цугинь «цаһан» гидг үг авдг бээснь мел өөрд күүнэ үзл-седклинь илдкмж гиж таньжана.

Жилин эклц Цаһан сарин байр болхла, байр-нээрин керг-үүлдврин дунд хамгин ик чинртэ гисн байр гиж тоолгдна. Тер төлэд Цаһана байриг бүкл сардан кедг учрас «цаһан сар» гиж энүг күндлн нерэддмн гиж цээлһжәнэ. Цаһан сарин байр йисн зүүлин утх-чинр зүүнэ. Эн ик чинртэ байрин тускар моңһлын номт Һаң-Тогтх иигж темдглсмн: «Хальмг литэр шин жилин байр, теңгр-сәкүснд мөргдг мөргүлин байр, ульрлин сээхн хаврин байр, малчнрин байр,

насна байр, хээр-энрлин байр, төрл-садна залхлдан бат оршхин байр, нэр-наадна байр, байр-байсхлңгин байр, зясл чимг номин байр гиж нег үгэр темдглгдженэ [Сарн-герл 2011: 490].

Хальмгт олн-эмтн Цаһан сарин байриг «хаврин байр» гиж тосна. Тернь хальмг литэр лу сарин негн. Цаһан сарин байран давулсн хөөн, теңгр дуларад, зурмд ичэнэсн һарад, хавр ирснэ темдг медүлдмн гиж келдг. Цаһан сарин туск домг хальмгудт бас бээнэ. Цаһан сарин туск цээлһвр болн шинжллт кесн үүдэврмүд бас цөн биш. 1876 жилд хальмг улсин Цаһан сарин туск И. В. Бентковский бичсн бээдг [Бентковский 1876: 23–34]. Хальмгин номар шинжлһнэ седкүл болн газетмудт барлгдсн үүдүврмүдэс үзхн, Н. Бадмаев, П. Э. Алексеева, Э. П. Бакаева, Бардан Э., Е. Болдуринова, Т. Г. Борджанова, О. Горайнов, В. Дарбакова, Жалын А., Н. Донгуслова, М. Доржиев, А. Митиров, Овшин Н., С. З. Ользеева, Э. У. Омакаева, Окна Б. Б., Д. Шевелева, Цеднэ Раиса болн нань чигн улс Цаһан сарин тускар статьяс бичсн темдгтэ. Окн-Теңгр (Һалын Окн Теңгр) шинжэнэһн келдг Сам Сәкүсн бурхн болхла, күчтэ маңһсиг хораж, цуг әмтиг үкләс харсж авад, эгл улст байр-жирһл учрасн учр деерәс, «ик байр» гиж темдглх болсмн. Окн Теңгр ик килнц һарһж, маңһсиг алх төләд, Окн Теңгриг цаг зуур Бурхна тооһас һарһсмн гиж Баһ Дөрвд селәнэ Овшин Нәдвд келсн «Хальмг үнн» газетд барлгдла [Овшин Нәдвд 2002: 4]. Окн Теңгр маңһсиг хораж, диилвр бәрсн өдрн «тушу хар өдр» харһсн учрас, цаһан хаалһ дурлж, «менд һарвт» гиж мендлдг болсмн гиж бичэтэ. Деер заагдсн тушу хар өдриг Шинжәнд «цаһана һучна өдр» эс гиж «бүтүнә асхн» гиж нерәднэ. «Цаһана үүсл» гисн Шинжәнә домгт «һучна сөөг бурхн залрад ирсн нуувч сө болһад, өр цээһәд, шинән негн болхла, ик байр кеһәд, Дәри Сама Бурхиг ил цаһан болһад, цаһана байр кеһ» – гиж тодрхаһар бичгдсмн [Цаһана үүсл 1981: 107]. Энүнәс үзхн, цаһан гидг үгд олн чинр утх бээдг болвчн, «Цаһан сарин байр» гисн эн үгд цаһан өңгиг зааж бээхмн уга, «тушу хар» эс гиж «нуувч» бээснәс ил цаһан болһх утх-чинр зүүжәхн чик гиж таньж болна.

Бүтүнә асхн зулан өргәд, сән хотан кеһәд, Окн Теңгр бурхндан деежинь өргәд, өр цээтл унтлго, байр-нәр кедг йовдл-заңшал болж тогтсмн. Зәрм көгшдин келсәр, бүтүнә асхн йовад, халха кедмн гиж

шог болһн келдг. Бүтүнә асхн халха кехлә, барчдас һардг туск домг Шинжәнә өөрднр дунд бээдг.

Хальмгин «Цаһан сар» гидг домгт иигж бичгдженә: Товч аһулһн, Ноһан Дәркин гегән олн әмтән харсхин төләд, маңһст зөрц бәргдәд, хатнь болна. Жил болад, көвүн һарна. Ноһан Дәрк маңһсин әмнь һурвн һуужмл бээхиг медәд, түүг алад, толһаг һанзһлад, көвүһән теврәд, цаһан-бор мөрән унад, орн-нутган темцәд һардг болна. Зууран йовж йовад, Байн дала гидг далад ирәд, көвүһән далан эрг деер үлдәкәд, йовж йовтлнь, Окн Теңгр тосад ирнә. Окн Теңгр «Тер маңһсин көвүһитн хорахм» гихәд, Ноһан Дәркиг дахулад, хәрү хәрәд, далан көвәд үлдсн көвүнд ирхлән, көвүн босад, Окн Теңгрлә ноолдг болна. Ноолда-ноолда бээтл, көвүн Окн Теңгриг диилн алдад ирхлән, Ноһан Дәрк: «Көвүнә хойр далын хоорнднь нүкн бээдмн, тернь көвүнә әмнь болдмн, түүгинь суг таттн!» гиж Окн Теңгрт келнә. Окн Теңгр тер нүкәрн хурһан орулад, көвүнә улан хоолын таслад, алдг болна. Тегәд Ноһан Дәрк Окн Теңгртәһән дээһән дээләд, дээсән дарад, эврәннь орн-нутгарн өрүн өрлә, альхни эрән үзгдх кемлә, сарин нег шинлә гертән орж ирәд, орн-нутгиннь улсла цугталань һар авад мендлн. Ноһан Дәркин гегән Окн Теңгр хойрин ирсн өдр сарин му, жилин му, өдрин му өдр бээсн санж. Тегәд тер сариг «Цаһан сар» гиж олн әмтн нерәдәд, тер өдрәс авн хальмг улс Цаһан сарин нег шин өдр байр кеж цаһалдг, хальмг әмтн эн өдр харһхларн, «Менд, менд һарвта?» гиж нег-негндән һаран өгч, келдг болсмн гиж медәт Муукан Саһа келж өгсиг Саңһан Леонид цааснд буулһж бичсмн.

Шинжәнә өөрднр болхла, хуучн тооһар тоолад, үвлин йисн әклснәс авн, тавн йиснлә Цаһан сарин байр болна гиж келнә. Тернь хаврин экн сар болсн цагиг заажәхн мөн. «Тавн йисн болхла, тавгта махн хээлнә» гиж Шинжәнә өөрднрин дунд келгднә. «Тавн йиснә хөөн тарвһн ичәнәсн һарна» гиж бас келдг. Үвлин йисн гидгнь үвлин әклцәс авн хаврин әклцд күрдг цаг. Йисн гидгнь хальмг литэр үкр сарин 22 өдр әклнә. Тернь 81 хонг давулна. Йисн хонг нег девсн болна (нег йисн, хойр йисн, һурвн йисн...йисн йисн гиж келнә), 1-гч болн 2-гч йиснд киитн болхш. Хамгин киитн цаг болхла 3-гч йисн. Йисдгч йисн чилхлә, аһуудан дуларна. Үвлин йиснә (девсгин) хөөн бас нег йисн хонг немж тоолдг. Энүг хулхан йисн гиж келдг. Хулхан йиснә хөөн

йосндан цасн хээлэд, хавр эклдг. Тиигхлэ, тавн йиснлэ хаврин түрүн сар болдмн гиж терүнд заагджана.

Цаһан сарин байр үүдснэ тускар Сарн-Герл багш темдглсмн: «Бөк Саман баатр маңһсиг диилэд, хэрж ирэд, һар бэрлцн мендлцх гинэ. Зуг маңһсин көвүг алсн цуста һаран уһаж амжсн уга учрас, ханцан атхн, барун һариннь цусан далдлад, һууран өгч мендлсмн гинэ. Тер учрас диилвр олад, Цаһан сарин байр темдглхлэрн, барун һаран өгэд мендлцх болсмн», – гижэнэ. Иим кевэр ханцта барун һаран өгэд мендлцх йосн Шинжэнд өдгэ чигн домгт келгдсн кевэр бээһэтэ юмн.

Цаһан сар болсн үйд, һаран ханцн дотран далдлад мендлцх йосн-йовдл Цаһан сарин байрин заң-үүлин нег үзгдл болсинь күн болһн меддг. Юңгад һаран ханцн дотран далдлад, мендлцх болсна тускар Сарн-Герл багш темдглснэс нань бас Хальмгт болн Шинжэнд бээх өөрднрин домг үлгүрмүдт келгднэ. Һол төрнь нег эдл болвчн, олн хувлвр бээдг учрас, зэрм домгт йилһэн һарад, тернь өвэрцэрн онц болсмн. Болв домгудын нурһлгч төрнь Окн Теңгр эгл улсин төвшүн жирһлин төлэ маңһсла ноолдад, аштнь диилвр олад, терүгэн темдглж, олн эмтн байр үүдэсн утх-учр нурһлгч ормд йовна.

Цаһан сарин байрла залһлдата домг болн домг-үлгүрин кед-кедү хувлвр Шинжэнд барлгдла. Байн Һолын Хошуд, Хежн, Бостнур мет район болһна домгуднь тустустан эврэ өвэрцгәһэр бичгдж. Үлгүрлхд, Хошуд района О. Монча болн Д. Иремэ иигж келсмн: «Цаһан сарин нег шинэ тускар» гидг домгиг А. Бадмара болн М. Саңһжара бичж авад, Байн Һолд барт һарһж [О. Монча 1992: 164]. Сээхн зүстэ бурхн Сама Дәри эврэ сән дулар маңһсин нутгт күрэд, маңһсла ниилэд сууна. Учрнь: үүл-таман үзжэсн олн эмтән аврад, маңһсин угүндсиг таслх бийдән даалһврта болна.

Деер заагдсн домгудт зэрм үүл-йовдл йилһвртэ, һол дүрин нерн эдл биш болвчн, нурһлж Бурхн Багшин даалһврар маңһсла бэрлдж диилвр олад, олн эмтән маңһсин зовлңгас аврсн керг-үүл бичгдсн һол төрмүдтэ.

Байн-Мөңк темдглсэр, «Цаһана үүсл» гисн домг бас эврэ өвэрцтэ [Байн-Мөңк 1991: 69]. Тер домгин сюжетиг Көк нуурин номт Сарн-Герл шинжлсн Цаһан сарин үүслин тускар домгла дүңцүлхлэ, бас чигн маңһсиг дарсн үүл-керг бичгдсн бээдг. Болв һол дүрнь Бөк Саман баатр биш, Сам Сәкүсн

Балдн Лам гиж бичгджэнэ. Дүрин туск Окн Теңгр, Ноһан Дәрк, Хам сәкүсн (Шинжэнэ хошуд нутгт «Хам сәкүсн» гижэнэ), сам Сәкүсн Балдн Лам, Бөк Саман баатр, Лхамо, Сама Дәри бурхн гиж олн зүүлэр бичгджэнэ.

Домгт келгдсэр, Сам Сәкүсн Балдн Лам болхла, шажна тэрнь бүтэсн тавн догшн бурхна дотрк негнь гиж келгджэнэ. Хальмгт Окн Теңгриг «күн эмтнэ эмнэ сәкүл» гиж күндлн шүтән болһдг.

Балдн Ламин дүр болхла, толһадан тавн сид шигдэсн махлата. Барун һартан сидтэ ханжал бэрэтэ. Хоңһр лууснь моһаһар гүрсн ногт, хазарта болн худрһта. Гөлминь күүнэ арсар кесн бээдг. Эн луус, нүд чирмхин хоорнд, һурвн миңһн дууна һазрт күрч чаддг, түргн гүүдг гинэ. Тер учрас, күн зовлңд учрсн цагт «Окн Теңгрин зүркнэ тэрн» умшхла, аюл зовлңгас гетлнэ, – гиж номт Т. Намжлын бичсн «Өөрдин заң-үүл болн амн зокъялын хэрцэ холвана судлл» гисн дегтрт заагдсн бээдг [Т. Намжл 2004: 261].

Домгас үзхлэ, Сам Сәкүсн дээсэн дарад, нутгтан хэрэд ирсн цагт, асхн бүрүл бээсн болжана. Тернь ода келгддг бүтүнэ асхн, эс гиж тушу хар өдр. Домгудт кен-кенлэ, кезэ мендлцсн тускар хойр зүүлэр келгджэнэ. Негнь: хэр һазрт йовад, маңһсла дээлдэд, бүрүллэ ирсн цагла, Сам Сәкүсиг Бурхн Багш тосад, «Менд ирвт, цаһан хаалһар йовад, цаһан хаалһар ирвт?» гиж мендлцх болсн гинэ. Дарукнь: Окн Теңгр диилвр олад ирсн цагла, эгл улс тосад, мендлцх болв гиж бичгджэнэ.

Маңһсиг дарсн ик байр Цаһана байрин уг экн үүдэлт болад, күн болһн һаран далдлад, ханцан өгч, мендлцдг заң-үүл чигн тер үйэс эк авсмн гидг. Тегэд теңгр-сәкүснд мөргдг мөргүлин байрин утхнь Сам Сәкүснэ дүриг медүлжэснэ темдг гиж сангдна.

Шинжэнэ Цаһан сарин туск домгудын зэрм хувлврнь болхла хальмгин Цаһан сарин домгла үндсн талар нег утх-чинр зүүнэ. Шинжэнэ «Цаһана үүсл» гисн хувлврт Бурхн Багш, Сам Сәкүсн Балдн Лам болн маңһсин дүр үзүлгджэнэ. «Цаһана үүслин туск домгт» Бурхн Багш, Лхамо, маңһсин дүр үзүлгднэ [Өөрд моңһлын заң-үүлин сойл 2010: 124].

«Цаһана үүслин туск домгт» Бурхн Багш, Балдн Лхамо, маңһсин хан болн маңһсин хатн. Эн домг Шинжэнд һурв дэжж барт һарсмн. Т. Намжлин белдсн «Өөрд моңһлын заң-үүлин сойл» гидг ботьд орв. Дарань «Дундд улсин ардын амн үлгүрин Шинжэнэ эмкдклин Хежин шэнэ ардын

амн үлгүрин хүвэр эвкмл» гидг дегтрт бас барлгдсмн [Ц. Дорж 1992: 41–43].

Хальмгин домгт Цаһан сарин нег шинд өрүн эрт босад, Окн Теңгртән саң тэвж, мөргэд, дарань мендллцдг заң-үүл келгдсн бээдг. Терүг «Цаһан сарин нег шинд өрлэ юн учр деерэс мөргдг болсмб?» гисн Шинжәнэ өөрднрин домгла дүнцүлхлэ, невчк онданар келгджәнэ. «Цаһан сарин нег шинд юуна учр деер өрлэ мөргдг болсмб?» гидг домг Шинжәнд бас хурвад барлгдсмн.

Негдврэр, Ч. Лора олн эмтнэс темдглж авад, «Хан теңгр» цуврл бичгт барлсмн [Лора 1988: 39–41]. Хойрдвар, Шинжәнэ Байн холын Хошуд нутгин ардын амн зокъялыг нээрүлн белдх комиссин улс белдсн «Дундд улсин ардын амн үлгүрин Шинжәнэ эмкдклин Хошуд шәнэ ардын амн үлгүрин хүвэр эвкмл» дегтрин 164-гч халхд барлгдсмн (1992. 596 х). Хурвдвар, «Дундд улсин Шинжәнэ моңһл ардын амн үлгүрин эмкдкл» гисн дегтрин 108-гч халхд һарсмн [Намжл 2006: 108].

Домгин товч аһулһ: элжгн чиктэ хан күн эмтиг генүләд бээдг болна. Хан аңһучлж йовад, уулын аһуд түрэд зүдж йовсн эк көвүн хойриг үзэд, авч одад, зарц болһад, дажрдг болна. Цаһан сар өөрдж ирсн цагла, экнь босад, уулын аһудан хәрнэ. Көвүн ардаснь хәрэд, аһуд орхла, экнь сээхн хувцар кеерчксн бээдг. Тегэд бичсн олн цаас авад, көвүндән келсн болдг: «Хаана төр сольгдв, хаана бээшнд хәр. Өр цээхин өмн, хаана бээшңгин ик үүднэ хажуд күлэж бэ. Өрүн эрт

нарн һарх үзгэс улан хү салькн ирэд, хаана бээшңгиг дэврүлн киискх. Тер үйд тер олн бичгиг салькнд киискж оркад, дарунь хаана бээшнд һәрэдж орад, хаана толһаг чавчж хай!», – гиж эк келж өгнэ. Экин келсн йосар, көвүн хаана бээшңгин ик үүднд зогсж бээтл, нарн һарх үзгэс теңгрт тулм улан хү салькн ирэд, хаана бээшңгиг унһана. Көвүн олн бичгән салькнд киискж оркад, бээшнд орад, хаана толһаг чавчад, диилвр олна. Тегэд өнчн көвүн хан болад, төр гүрнән зэкрэд, түмн ардан төгс жирһүлсн домгта. Тер үйэс эклэд, Цаһан сарин нег шинд буйн иктэ улан хү салькиг дурсххин төлэ жил болһн Цаһан сарин нег шинд өрлэ босад, деер мөргх болж гиж тээлврлжәнэ. Эн угатя эгл күүкд күүнд «теңгрт тулм улан хү салькн» ирүлсн тиим ик чидлиг өгснь бас Окн Теңгрин евэл гиж келх кергтэ. Тернь илэр биш, зуг далд бээдлэр домгт үзүлгджәнэ. Угатя гергн болхла, эгл улсин дүр. Улан хү салькн – Окн Теңгрин дүр. Тегэд улан хү салькн болн угатя гергн ниилснэ күчн аһу ик. Цаһан сарин нег шин болхла, өрлэ босад, улан хү салькиг санад, деер мөргх болсн заңшал үндән Окн Теңгртән мөргжәснэ илрл гиж келж болжана.

Цаһан сарин байрин туск домгин аһулһд күн эмтнд төвшүн жирһл олх гисн Бурхн шажна үзл-седклиг, эгл улсин иткл-сүзгин үзл седклиг, зовлң-жирһлән хамдан хувалцх зөв йосна үзл-седклиг багтажана гиж келж болжана.

Олзлгдсн ном

Бентковский И. В. Калмыцкий календарь объяснение калмыцких праздников. Сборник статистических сведений о Ставропольской губернии. Ставрополь, 1876. Вып. 7. С. 23–34. (Отд. прилож.).

Буйн-Кишг. Моңһлчудын Цаһан сарин тускар // Өвр моңһлын ик сурһулин эрдм шинжлһнэ седкүл. 1985. № 1.

Дундд улсин Шинжәнэ моңһл ардын амн үлгүрин эмкдкл. Т. Намжл белдв. Үрмч: Шинжәнэ ардын кевллин хора, 2006. 866 х.

Дорж Ц. Цаһана үүсл. Дундд улсин ардын амн үлгүрин Шинжәнэ эмкдклин Хежн шәнэ ардын амн үлгүрин хүвэр эвкмл. Хежн шәнэ ардын амн зокъялын эмкдклиг нээрүлн кинх комис белдв. Дотодыын материал. 1992. 386 х.

Намжл Т. «Өөрд моңһлын заң-үүлин сойл» – шүтлг бишрлин боть. Үрмч: Шинжәнэ ардын кевллин хора, 2010. 457 х.

Намжл Т. Өөрдин заң-үүл болн амн зокъялын хәрцэ холвана судлл. Үрмч: Шинжәнэ ардын кевллин хора, 2004. 346 х.

References

Bentkovsky I. V. *Kalmyckij kalendar' objasnenie kalmyckih prazdnikov. Sbornik statisticheskikh svedenij o Stavropol'skoj gubernii.* [Kalmyk calendar explanation of Kalmyk holidays. The Collection of statistical data of the Stavropol governorate]. Stavropol, 1876. Issue 7, pp. 23–34. (Separate supplement). (In Russ.).

Bujn-Kishg [Моңһлчудын Cahan sarin tuskar. Өвр моңһлын ик surhulin jerdm shinjllhnэ sedkyl]. *O mongol'skom prazdnike «Belyj mesjac». Nauchnyj zhurnal Universiteta Vnutrennej Mongolii* [On the Mongolian holiday ‘White month’. Scientific journal of the university of the Inner Mongolia]. 1985. No. 1. (In Mongolian).

Dordzh C. [Cahana үүсл. Dундд улсин ардын амн үлгүрин Шинжәнэ jemkdklin Хежн shәнэ ардын амн үлгүрин һүвэр jevkml. Хежн shәнэ ардын амн зок#jalyn jemkdklig нээрүлн kinh комис beldv. Dotodyyn material]. *Proishozhdenie (prazdnika) Cagan sar. Fol'klor uezda Hjezhin v sbornike narodnyh skazok mongolov SUAR KNR. Podgotovleno komissiej po fol'kloru uezda Hjezhin* [the Origin of the (holiday) Tsagan Sar. Folklore of the Hagin uyezd (district) in the collection of folk tales of the Mongols of Xinjiang. Prepared by the folklore Commission of the Hagin uyezd (district)]. 1992. 386 p. (In Mongolian).

[Dундд улсин Шинжәнэ моңһл ардын амн үлгүрин jemkdkl. Т. Намжл beldv]. *Sbornik fol'klora mongolov SUAR KNR. Podgotovil T. Namjchl* [The collection of folklore of the Mongols of the Inner Mongolia. Comp. by T. Namdzhil]. Urumqi, China, Шинжәнэ ардын kevlлин hora [People’s Publishing house of Xinjiang], 2006. 866 p. (In Mongolian).

Namdzhil T. [Өөрдн заң-үүл болн амн зокжалын һәрцэ holvana судлл]. *Issledovanie svyazi mezhd uстnym narodnyh tvorchestvom i obychajami (mentalitetom) oјratov* [The study on the relationship between oral folk arts and customs (mentality) of the Oirats]. Urumqi, China, Шинжәнэ ардын kevlлин hora [People’s Publishing house of Xinjiang], 2004. 346 p. (In Mongolian).

Namdzhil T. [Өөрд моңһлын заң-үүлин сойл» – shytlg bishrlin bot’]. *Kul'tura oјrat-mongolov — verovanija i pover'ja* [Culture of the Oirat-Mongols – beliefs and superstitions]. Urumqi, China, Шинжәнэ ардын kevlлин hora [People’s Publishing house of Xinjiang]. 2010. 457 p. (In Mongolian).

Овишин Нэдвд. Окн Теңгрин туск домг // Хальмг үнн. 2002. Туула сарин 30. № 30. 4 х.

Сарн-Герл. Моңһл угшатна заңшал сойлын үндс. Пекин: Үндстнэ кевллин хора, 2011. 544 х.

Цаһан сарин шинән негнэ тускар. О. Монча, Д. Иремэ келэд А. Бадмара, М. Саңһжара темдглв. Дундд улсин ардын амн үлгүрин Шинжәнэ эмкдклин Хошуд шәнэ ардын амн үлгүрин хүвэр эвкмл. Шинжәнэ амн зокъялын эмкдклиг нээрүлн кинх комис белдв. Байн-Һол, 1992. 596 х.

Цаһана үүсл (нег). Байн-Мөңк темдглв // Хан теңгр. Үрмч: Шинжәнэ ардын кевллин хора, 1991. № 4. 69 х.

Цаһана үүсл. *С. Кензэ* темдглв // Хан теңгр. Үрмч: Шинжәнэ ардын кевллин хора, 1981. № 4. 107 х.

Юн учр деерэс Цаһан сарин негнд өрлэ деер мөргдг болсмб // Хан теңгр. Ч. Лора белдв. Үрмч: Шинжәнэ ардын кевллин хора, 1988. № 4.

Ovshin Nədvд. [Okn Tengrin tusk domg. Khal'mg үнн. 2002.] Tuula sarin 30. № 30. 4 h.]. *Legenda ob Okon Tengri. Khal'mg үнн (newspaper).* [The legend of Okn Tengri]. 2002. January 30. No. 30. 4 p. (In Kalmyk).

Sarn-Gerl. [Моңһл ugshatna заңшал soјlyn үндс]. *Osnovy kul'tury i obychaev mongol'skih narodov* [The basics of the culture and customs of the Mongolian peoples]. Beijing, Yndstnэ kevlлин hora Publ., 2011. 544 p. (In Mongolian). [Tsahana үүсл. S. Kenzэ temdglv. Han tengr]. *Proishozhdenie Cagan sara. Sobral S. Kenzэ. Zhurnal «Han tengr»* [The origin of Tsagan Sar. Compiled by S. Kenzya. ‘Khan tengr’ journal]. Urumqi, China, Шинжәнэ ардын kevlлин hora [People’s Publishing house of Xinjiang]. 1981, no. 4. 107 p. (In Mongolian).

[Tsahan sarin shinən negnэ tuskar. O. Moncha, D. Iremэ keləd A. Badmara, M. Saңһжара temdglv. Dундд улсин ардын амн үлгүрин Шинжәнэ jemkdklin Hoshud shәнэ ардын амн үлгүрин һүвэр jevkml. Шинжәнэ амн зокжалын jemkdklig нээрүлн kinh комис beldv] *O nachale prazdnika Cagan sar. Sobrali A.Badmara i M. Sanzhara so slov O. Moncha i D. Iremэ. Fol'klor uezda Hoshud v sbornike narodnyh skazok mongolov SUAR KNR. Podgotovleno komissiej po sboru fol'kloru* [About the beginning of the holiday Tsagaan Sar. Collected by A. Bagmara and M. Sanjar according to O. Moncha and D. Irem. Folklore of the Hoshud district in the collection of folk tales of the Mongols of Xinjiang. Compil.by the Commission on the collection of folklore]. Bayingol, 1992. 596 p. (In Kalmyk).

[Tsahana үүсл (neg). Bajн-Mөңк temdglv. Han tengr]. *Proishozhdenie Caga sara (odin). Sobral Bajн-Mөңк. Zhurnal «Han tengr»* [The origin of Tsagan Sar. Compiled by Bain-Menk].. 1991, no. 4, 69 p. (In Mongolian).

[Yun uchr deerэс Cahan sarin negnd өrlэ deer mөrgdg bolsmb. Han tengr. Ch. Lora beldv]. *Po kakoј prichine v pervyy den' Cagan sara moljatsja rano utrom. Zhurnal «Han tengr».* *Podgotovil Ch. Lora* [For what reason on the first day of Tsagaan Sar people pray early in the morning. «Khan tengr» jornal. Comp. by Ch.Laura.]. Urumqi, China, Шинжәнэ ардын kevlлин hora [People’s Publishing house of Xinjiang]. 1988. no. 4. (In Mongolian).